

A BŰN ÉS A FELELŐSSÉG DIMENZIÓI

William Laws Calley Jr. főhadnagy ügye nem csupán az amerikai közvéleményt kényszerítette arra, hogy a háborút erkölcsi szempontból ítélje meg. My Lai, ötszáz fegyvertelen vietnami férfi, asszony, agg és gyermek lemészárlása a maga áttekinthető és felfogható konkrétumában újra napirendre tűzte mindannyiunk számára azokat a korszakos erkölcsi kérdéseket, amelyeket Auschwitz és Hiroshima hekatombái, a maguk áttekinthetetlen és felfoghatatlan arányaival már több mint két évtizeddel ezelőtt felvetettek. Adorno szerint Auschwitz után lehetetlen a művészet. Értem, mit akart kifejezni, noha nem értek vele egyet. (Schönberg kantátája a fellázadt varsói gettó hőseiről egyébként megcáfolta annak a gondolkodónak a tételét, aki oly értő értelmezője volt művészetének.) De még azoknak is, akik magukénak vallanak Adorno művészi-etikai non possumus-át, el kellene ismerniük, hogy a népirtás hétköznapijainkká vált gyakorlata hagyományos erkölcsi fogalmaink gyökeres felülvizsgálatára ösztökél.

Auschwitz, Hiroshima és My Lai új etikát követel!

Hol végződik a kötelesség és hol kezdődik a háborús bűn? Meddig terjednek a felelősség alsó és felső határai? Milyen alapon ítélték el Calley-t, és miért nem állították bíróság elé Westmoreland tábornokot? Miért bűnös Calley, de miért tekintik ártatlanoknak a B—52-esek pilótáit, akik nap mint nap tízezer méter magasságból oldják ki tömegpusztító bombarakományaikat?

Mennyi kérdés és mennyi válasz, amely megfogalmazásra vár a XX. és feltehetően a XXI. század etikájában! Átnéztem Jean Fourastié *Essais de morale prospective* című könyvét (1966), amely az ún. tudományos társadalom távlatában egy új erkölcsstan kidolgozására vállalkozik. Ám nem találtam benne érdembeli válaszokat az előbbi kérdésekre. Márpedig Fourastié Auschwitz és Hiroshima után írta meg munkáját. Elképzelhető-e korszerű, sőt jövőt idéző emberség a genocídium tényéből és fenyegetéséből származó erkölcsi konzekvenciák levonása nélkül? Beszélhetünk-e a holnap etikájáról anélkül, hogy morálisan felvérteznők magunkat a megszokottá váló borzalommal, az „atomizálódó“ s ezért megfoghatatlannak minősített vétkekkel, a banálissá lett bűnnel szemben?

Hiroshima 200 000 halottja, a helyileg beteljesedett „világvége“ már súlyos lelkiismereti válságot robbantott ki azoknál az atomfizikusoknál, akik nem tudtak az „erkölcsi semlegesség“ álláspontjára helyezkedni, ha-

Calley hadnagy (a Newsweek című amerikai folyóirat címlapja)

dők táborába.) Magatartása viszont, amellyel szembefordult az általános felelőtlenséggel s a közömbösséggel, noha ő csak „együtt-cselekedett“ (Heller Ágnes), a kapott parancs szerint, az atomkorszak új humanista etikájának gyakorlati kiindulópontjaként fog a történelemben bekerülni. Példájában joggal köszöntötte az emberiség reményét az a Günther Anders, aki Eatherly „ideológusaként“ elvi síkon fogalmazta meg Hiroshima tanulságát. Ennek az osztrák humanistának köszönhetjük annak tudatosodását, hogy az atomháború arányai meghaladják fantáziánkat, az atombomba pedig az az eszköz, amelynek funkciója a fel nem használás. Alkalmazása esetén az emberiség pusztulásával ugyanis megsemmisülne bármilyen cél. Günther Anders az elsők között mutatott rá arra, hogy a nukleáris fegyverek betiltása csak félmegoldás. A követelmény egy olyan társadalom megteremtése, amely a háború kiiktatásával feleslegessé teszi magát a bombát (*Die Antiquiertheit des Menschen*, 1956).

Az első atombomba ledobása is jelezte már, hogy a fasizmus nem ért véget katonai vereségével. Fertőző hatása tovább érvényesült; Auschwitz és Hiroshima egyaránt az emberiség jövőjét fenyegeti. My Lai — megőrizve az arányokat — ugyanezt a halálos veszélyt rejti magában. Ha Günther Anders anti-Eichmann-nak nevezte totális felelősségvállalásával az emberiség lelkiismeretét riogató Eatherlyt, Calley főhadnagyban — mutatis mutandis — a felelőtlenségnek, az ártatlanság hamis tudatával bűnözőnek azt az új képviselőjét találjuk, aki viszont Eichmannban lelheti meg védekezése és „morál“-ja elődjét. Az összefüggés felvillantásával nem csupán arra az amerikai katonára hivatkozunk, aki a vietnami folyamatos népiertást

nem felelősséget éreztek tudományos munkásságuk apokaliptikus kimene- teléért. És fellépett Claude Eatherly, az amerikai pilóta, aki kiadta az utasítást az első atombomba ledobására. Ő is felelősséget igényelt cselekedete- réért, bár küldetésének végrehajtása- kor még nem volt tisztában a követ- kezményekkel.

Eatherly egy csavar volt csupán a pokoli gépezetben, mégsem nyug- tatta meg magát azzal, hogy a fele- lősség kizárólag a politikai és kato- nai vezetőket terheli. Kiprovokálta, hogy vétkesnek tekintsék; a magára vállalt egész bűnnel akarta rávenni az embereket arra, hogy tudatára ébredjenek az atombomba előidézte erkölcsi válságnak, és radikálisan át- értékeljék beidegződött értékeiket. Eszközei kezdetben vitathatók és ha- tástalanok voltak. (Később megtalálta

az utat az atomkatakizma ellen küz- dők táborába.) Magatartása viszont, amellyel szembefordult az általános felelőtlenséggel s a közömbösséggel, noha ő csak „együtt-cselekedett“ (Heller Ágnes), a kapott parancs szerint, az atomkorszak új humanista etikájának gyakorlati kiindulópontjaként fog a történelemben bekerülni. Példájában joggal köszöntötte az emberiség reményét az a Günther Anders, aki Eatherly „ideológusaként“ elvi síkon fogalmazta meg Hiroshima tanulságát. Ennek az osztrák humanistának köszönhetjük annak tudatosodását, hogy az atomháború arányai meghaladják fantáziánkat, az atombomba pedig az az eszköz, amelynek funkciója a fel nem használás. Alkalmazása esetén az emberiség pusztulásával ugyanis megsemmisülne bármilyen cél. Günther Anders az elsők között mutatott rá arra, hogy a nukleáris fegyverek betiltása csak félmegoldás. A követelmény egy olyan társadalom megteremtése, amely a háború kiiktatásával feleslegessé teszi magát a bombát (*Die Antiquiertheit des Menschen*, 1956).

Az első atombomba ledobása is jelezte már, hogy a fasizmus nem ért véget katonai vereségével. Fertőző hatása tovább érvényesült; Auschwitz és Hiroshima egyaránt az emberiség jövőjét fenyegeti. My Lai — megőrizve az arányokat — ugyanezt a halálos veszélyt rejti magában. Ha Günther Anders anti-Eichmann-nak nevezte totális felelősségvállalásával az emberiség lelkiismeretét riogató Eatherlyt, Calley főhadnagyban — mutatis mutandis — a felelőtlenségnek, az ártatlanság hamis tudatával bűnözőnek azt az új képviselőjét találjuk, aki viszont Eichmannban lelheti meg védekezése és „morál“-ja elődjét. Az összefüggés felvillantásával nem csupán arra az amerikai katonára hivatkozunk, aki a vietnami folyamatos népiertást

„náci típusú históriá“-nak bélyegezte. És nemcsak arra a kétségtelenül rasszista fogantatású felfogásra célzunk, amely nem tekinti teljes értékű emberekké a vietnamiakat, akiket éppen ezért zavartalan lelkiismerettel lehet halomra löni, napalmmal felgyújtani és helikopterekből élve kidobálni. *Egy bizonyos mentalitás folytonosságára* gondolunk most első-sorban, az Eichmann-t Calley-val rokonító pszichikai, tudati és magatartásbeli hasonlóságokra, sőt azonosságokra. Ez az egybevetés azonban nem csupán erkölcsstani, hanem szociológiai megközelítést is igényel. A rokonítások elemzésében el kell jutnunk a kialakulásukat meghatározó struktúrák, a közvetítő társadalmi jelenségek feltárásáig.

*

Hannah Arendt az Eichmann-perről szóló, sokat vitatott könyvében a következő alcím olvasható: Jelentés a bűn banalitásáról (*Eichmann à Jérusalem, Rapport sur la banalité du mal*. Paris, 1966). Akik azt várták, hogy az Eichmann-jelenség értelmezése során a szerző egy szörnyeteg, egy szadista örült pszichopatológiáját fogja bemutatni, csalódtak. Hannah Arendt bebizonyítja, hogy az „Endlösung“ végrehajtója nem volt Jágó vagy Macbeth, de a Gonosz megtestesítője sem, mint III. Richárd. Eichmann az emberi nem ellenségeinek ama csoportjába tartozik, akik éppen hétköznapiságukkal, „normális“ viselkedésükkel és fogalmaikkal váltanak ki irtózatot. A jeruzsálemi per vádlottját nem a perverzió hajtotta a *hostis humani generis* soraiba. Órá — Arendt szerint — karrierizmusán kívül főként annak a képtelensége jellemző, hogy tényleges borzalmában és konzekvenciájában fogja fel tetteit. S éppen a bűnnek, a bűnözőnek, a romlásnak s a rontásnak ez a banalitása hozza zavarba a hagyományos erkölcsi és jogi fogalmakban gondolkozókat. Ma, amikor egyre többet beszélnek az ember pusztító ösztöneinek nem várt virulenciájáról, s ezzel összefüggésben egy új kutatási ág, az agressziológia körvonalai kezdenek kibontakozni, Hannah Arendt arra figyelmeztet az Eichmann-jelenség kapcsán, hogy ez a fajta bűnöző több rosszat tehet, mint az, aki romboló ösztönök együttes hatása alatt cselekszik.

Eichmann a genocidium önmagát felmentő bürokrataja, az emberirtás felelőtlen szakembere. Sokat lehet (kell is) vitatkozni Arendt könyvének különböző megállapításairól. Egy azonban bizonyos: régebbi, pusztán elméleti vizsgálódásai után most sikerült neki — *in vivo* is megmutatni, mivé lesznek normális emberek, ha bekerülnek egy totalitárius (tegyük hozzá: bürokratikus) rendszer gépezetébe. Hannah Arendt mestere, Karl Jaspers egyébként már 1946-ban feltárta annak a folyamatnak a belső törvényszerűségét, amelynek során hajdan becsületes német családapák és egykor békés mesterséget folytató polgárok tömeggyilkosokká, emberségükből kivetkőzött kínzókká változtak.

De mi a különbség végső fokon az Eichmann-féle bürokrata gyilkosok s a B—52-esek pilótái között, akik egy amerikai pszichiáter megállapítása szerint „géjük elembertelenedett alkatrészévé“ váltak? Milyen minőségi eltérés mutatható ki végeredményben az Eichmann típusú „szakemberek“ és ama jenki rakétaegység kapitánya között, aki így nyilatkozott: „Csak miután megnyomom a gombot, kezdek gondolkozni arról, hogy mi fog történni.“ Calley főhadnagy viszont e pilótákkal s e kapitánnyal hozható közös nevezőre.

Minden félreértés elkerülése végett: nyilván nem Auschwitz és My Lai, még kevésbé a két rendszer egyszerűsítő azonosításáról van szó. Milliókat pusztító tegnapi és a százezreket likvidáló mai népiertők mentalitásának hasonlósága az, ami meggondolkoztató. (Úgy érzem, főként e lelki, szellemi, erkölcsi rokonság felismerése rázza fel Amerika lelkiismeretét. A nürnbergi per tanulsága munkál azokban, akik arról értekeznek, hogy háborús bűnösöknek nyilváníthatók-e vagy nem a legfelsőbb amerikai politikai és katonai vezetők.)

*

Nürnbergben a népiertás értelmi szerzői és irányítói fölött ítékeztek. Jeruzsálemben s még inkább Fort Benningben a pusztító gépezet kisebb vagy nagyobb beosztásban működő tagjai ültek a vádlottak padján. És itt szólhat közbe a szociológia, feleletet keresve arra a kérdésre: milyen természetű és meghatározottságú az eichmannokat, a calley-eket kitermelő gépezet? Hogyan működik az az áthárító mechanizmus, amelynek segítségével a genocídium szakemberei mentesítettnek érzik magukat bármilyen büntudattól vagy felelősségtől?

A modern társadalomtudomány válaszait a szervezetnek mint társadalmi jelenségnek elemzésében, különösen pedig a bürokratizmus és a manipuláció formáinak (bírálati) analízisében találhatjuk meg.

Max Weber nevéhez fűződik a bürokratikus szervezet ideáltípusának megalapozása. A tőkés nagyüzem, polgári állam, közvetlenül pedig a vilmosi német birodalom gépezetének kutatása, illetve általánosítása arra a következtetésre vezette Webert, hogy a modern társadalmi igazgatás elképzelhetetlen bürokratikus módon megszervezett gépezet nélkül. Ha általában társadalmi szervezetek — szerinte — a fejlődés során kiteljesedő racionalitás megvalósítói, a bürokratikus apparátus már a folytonosság, a szakértelem biztosítója. A modern hivatal szellemét nem a vazallusi hűség jellemzi, hanem az, hogy „valamilyen *dologi célra* vetítődik“; a bürokratikus gépezet úgy viszonylik a szervezés más formáihoz, mint „egy gép a nem gépi jellegű termeléshez“. Technikai szempontból ugyanis főlegben van, mert a bürokratikus munka pontos, gyors ütemű, egyértelmű, személyekre való tekintet nélkül folyik. „... bármely uralom bürokratizálódása — állapítja meg Max Weber — igen erősen ösztönzi a racionális »tárgyilagosságnak«, a »hivatásos emberek« vagy »szakemberek« világának kialakulását...“

E sajátosságok jellemzik a bürokratikus hadseregformát is, amely lehetővé tette az állandó hivatásos hadsereg felállítását. „A katonai fegyelem és technikai szervezettség — írja a német szociológus — rendszerint, legalábbis modern tetőfokán, szintén csak a bürokratikus hadseregben bontakozhat ki teljes mértékben“ (Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, 1967).

Max Weber sok valós elemet tartalmazó elemzése láthatóan a pozitívumokra helyezi a hangsúlyt, és nem fordít kellő figyelmet az eldologiasodott bürokratikus eljárások személyiségsorvasztó hatására. Nem vesz tudomást a bürokrata szakember tudásának egyoldalúságáról, elmélet- és kritikaellenes jellegéről. Mellőzi a marxi bírálatot, amely éppen az eleven munkást a gép alkatrészévé degradáló tőkés üzem elemzése alapján

tárja fel a tudomány és a bürokratikus tudás ellentétét. Marx hangsúlyozta egyébként azt is, hogy a bürokratikus tevékenység a tekintély elvén alapszik, s megköveteli minden egyéni kezdeményezés feltétlen alárendelését a tekintélyt megtestesítő szervezetnek vagy szervnek.

Persze, a weberi ideáltípus sehol sem jelentkezik vegytiszta állapotban. A modern ipari társadalom körülményei között fokozódó elidegenedés és technikai-bürokratikus fejlődés még jobban elmélyíti a bürokratizmus árnyoldalait, kiváltva számos szociológus éles bírálatát. A „szervezeti ember“ típusának megrajzolásával, William Whyte amerikai társadalomkutató azt a mai embert idézi fel, aki a nagy szervezetek nyomása alatt él, alkalmazkodik hozzájuk, és magatartására mindenütt a konformizmus a jellemző. A „szervezeti ember“-nek nincs módjában kifejeznie személyiségét és képességeit, a hírközlő eszközök büvkörében pedig a manipuláció tárgyává válik. A sajtó, rádió és televízió közvetítette sémák és sztereotípiák megfosztják az autonóm döntés és cselekvés lehetőségétől. Nem csupán válaszait, de kérdéseit is manipulálják — egy gazdasági és hatalmi elit érdekei szerint.

Igy nyert — a szociológia segítségével — társadalmi hátteret az a kép, amelyet Eichmannról, Calley-ről és a hozzájuk hasonlókról alkothattunk. Ők is a „szervezeti ember“ egyik alcsoportjához tartoznak. A pusztításra szakosítottak kategóriájába. Nyilvánvaló, hogy Eichmann és Calley közé éppúgy nem illeszthető egyenlőségi jel, mint Auschwitz és My Lai közé. A gyilkos robotok is sokfélék. Aszerint, hogy milyen társadalmi-bürokratikus gépezet részei és milyen jellegű manipuláció hatása alatt alakul tudatuk. (Ljubomir Tadic különbséget is tesz a hagyományos demokrácia és az ún. karizmatikus hatalom — a fasiszta diktatúrák — meghatározta bürokrácia között. *La bureaucratie, organisation reifiée*. Paris, 1968. 1—2.)

Eichmannról például kiderült, hogy — hamis tudata szerint — a kanti etika szabta meg életfelfogását. Sőt, a vizsgálóbíró legnagyobb meglepetésére (megdöbbenésére?) pontosan elmondta, mi is a kategorikus imperatívusz. Hannah Arendt azonban megjegyzi, hogy népirtó gyakorlatában Eichmann feltehetően a kanti erkölcsi törvényeknek azt a torzított változatát tarthatta irányadónak, amelyet a háborús főbűnös Hans Franck fogalmazott meg: „Cselekedj úgy, hogy ha a Führer tudomást szerezne róla, meg legyen vele elégedve.“ Ami viszont Calley-t illeti, ez a puritán optimizmus szellemében nevelt „All American Boy“-nak számító fiatalember buzgón hisz az Egyesült Államok Istentől való világmissziójában, amelyet... rémtetteivel szolgált.

A vakhit tehát ugyancsak egymáshoz közelíti Eichmann-t és Calley-t. A népirtás szakembereinek — minden drill és gépies beidegzettség mellett — szükségük van, úgy látszik, erre a hitre is. Ha másért nem, akkor azért, hogy elhárítsanak maguktól bármilyen felelősséget. Ezt ugyanis valamilyen külső hatalomba, személybe vagy elvbe vetett feltétlen hit teszi számukra lehetővé.

Kierkegaard nyomán Sartre is „Ábrahám rettegésé“-ről ír, amikor a bibliai legendára hivatkozva az egzisztencialista szorongás ósét véli fedezni az isteni parancsra Izsákot feláldozni hajlandó Ábrahámiban (*Egzisztencializmus*. Budapest, é.n.). Kierkegaard-i ihletésű értelmezése szerint Ábrahám rettegése „elleplezett, de utat tör magának“. A kegyetlen paran-

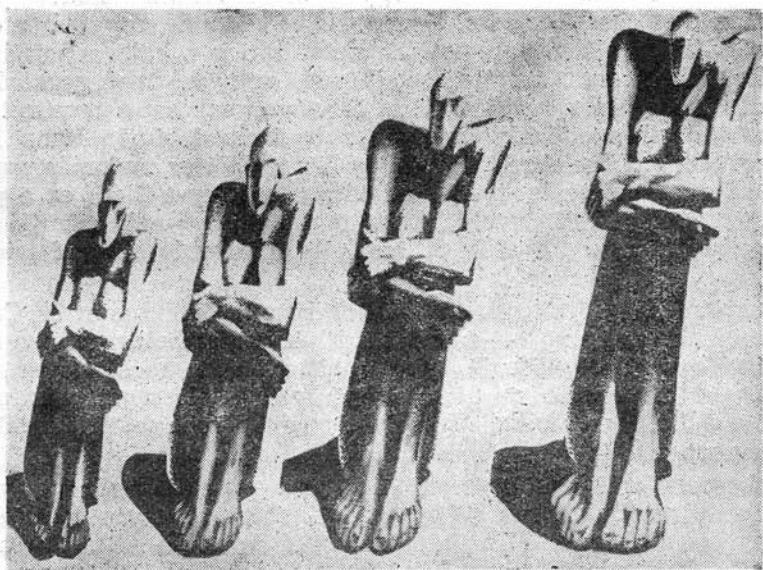
csot végrehajtani készülőt ugyanis kétely gyötri, vajon tényleg isteni megbízott volt-e az utasítást hozó angyal? Ábrahám szorongásában Sartre a választásával példát nyújtó s így a felelősség súlyát viselő ember helyzetére utal. A szocialista humanizmus tényleges-maximális felelősséget igénylő felfogásában azonban Ábrahám magatartása inkább a felelősséget el- és áthárító, a vakhitből erőt merítő attitűd példajaként szerepel.

*

A „parancsra öltem“ védekezése mögött meghúzódó dologi-bürokratikus viszonylatok, a manipulált alkalmazkodás és a vakhit a humánus halálos veszedelmei. Felelősség nélkül nincs korszerű emberség egy olyan korban, amely potenciálisan magában rejti a civilizáció önpusztítását, a genocídium gyakorlatát. A fenyegetés azonban a menekvéshez szükséges felelősség forrásává válhat. Heinrich Mann annak idején megállapította, hogy a fasizmus megerősítette emberségükben ellenfeleit, és felfokozta erkölcsi ellenállóerejüket. Ezzel összhangban írta Fábry Zoltán: „A fasizmus provokáció volt, de a visszahatás megérte a történelmi merényletet: a hatalmi totalitással szemben kikristályosodott a lelkiismeretfelelősség primérsége, az emberi méltóság és szolidaritás tudata; a humanizmus elodázhatatlan történelmi muszája“ (*A vádlott megszólal. Irodalmi Szemle*, 1968. 8).

Ez a lelkiismeretfelelősség ébredzik a My Lai-i népiirtással szemben feltörő mai tiltakozásban is.

Ez az elodázhatatlan muszáj táplálja a globális emberi felelősséget, amelyet Auschwitz, Hiroshima és My Lai a végsőkig fokozott.

Finta Edit: Várakozás